

Rodovo-diferencovaný pohľad na človeka/spoločnosť Rozlíšenie pohlavia a rodu

Etela Farkašová, Zuzana Kiczková, Mariana Szapuová

Spôsoby, aké ľudia používajú k sebaidentifikácii a seba vymedzeniu, sú bezosporu veľmi rozmanité, seba definícia na základe pohlavia patrí medzi tie najzákladnejšie a najčastejšie sa vyskytujúce. Tvrdenie, podľa ktorého človek – to sú dvaja, muž a žena, sa zdá byť úplne triviálne až banálne, totiž pojmy muž a žena, ako na to upozorňuje S. Gjuričová, sú v našej myšlienkovej tradícii chápané ako univerzálne, a zároveň ako pojmy binárne – vzájomne sa vylučujúce, pomocou ktorých delíme ľudské bytosti na dve skupiny – na mužov a ženy, a to vcelku neproblemtatickým spôsobom (pozri Š. GJURIČOVÁ, 1999). Tradičné chápanie pohlavnej bipolarnosti človeka je silne poznačené biologizmom, z hľadiska ktorého nielen somatické, ale aj netelesné odlišnosti medzi ženami a mužmi (napr. kognitívne, emocionálne, odlišnosti vzorcov správania, ale aj odlišnosti ich postavenia v istej kultúre a spoločnosti) sú vysvetliteľné na základe ich biologickej odlišnosti. V dôsledku biologizujúcich tendencií sa napr. del'ba práce medzi pohlaviami vníma ako čosi prirodzené; odlišné sociálne úlohy mužov a žien, ale aj ich odlišný sociálny status sú údajne podmienené prírodou, hlavne vyššou fyzickou silou muža a schopnosťou ženy rodiť – práve schopnosť rodiť deti je tým biologickým faktorom, s ktorým sa najčastejšie spája, vysvetľuje i ospravedlňuje (nižšie) sociálne postavenie žien (napr. vo sfére platenej práce).

Treba poznamenať, že otázky týkajúce sa problému odlišnosti pohlaví a vzťahov medzi mužmi a ženami aj pokiaľ boli predmetom pozornosti tradičného vedeckého skúmania, hlavne zo strany sociológie a ďalších sociálnych vied, vychádzali z biologizujúcich predpokladov, že rozdielnosť pohlaví má biologický, genetický základ a diskusie sa viedli iba ohľadom miery ovplyvnenosti rozdielností týmto základom. Podobné názory sú silne zakorenené aj v bežnom myslení, ľudia najčastejšie vysvetľujú odlišnosti medzi mužmi a ženami na základe ich „prirodzených“, biologických charakteristík, takýto názor bol pomenovaný ako **biologický determinizmus**. Anatomické a fyziologické odlišnosti medzi mužom a ženou sa tu chápu ako základné a esenciálne, podmieňujúce ich miesto a funkcie v spoločnosti.

Uvedené chápanie odlišnosti pohlaví má však isté, obzvlášť pre ženy (ale často aj pre mužov) nepríjemné dôsledky - tento postoj totiž slúži k ospravedlňovaniu a zdôvodňovaniu nerovnosti resp. diskriminácie žien, zahmlieva nerovné usporiadanie a asymetrické mocenské vzťahy. Práve nespokojnosť viacerých feministických teoretičiek s takýmito názormi a ich – ideologickými a politickými - dôsledkami bola jedným z dôležitých impulzov, ktoré viedli ku konceptuálnemu rozlíšeniu medzi pohlavím a rodom a následne k obráteniu pozornosti k problematike rodu. Boli to hlavne feministické teoretičky, ktoré začali spochybňovať „prirodzenosť“ duality ženského a mužského sveta, ženských a mužských vlastností, sociálnych rolí a del'by práce, teda mnohé z našich tradičných predstáv o vzťahoch medzi pohlaviami. Tieto teoretičky zdôrazňujú, že ak vôbec chceme pochopiť vzťahy medzi pohlaviami, s doterajším zaužívaným slovníkom nevystačíme – musíme ho rozšíriť o pojem rodu, ktorý nám pomôže uvedomiť si, že isté sociálne a kultúrne normy vzťahujúce sa k ženám a mužom a určujúce, čo znamená byť ženou alebo mužom v konkrétnom historickom období a v konkrétnej spoločnosti, sú premenlivé a aktuálne daný spôsob usporiadania vzťahov medzi mužmi a ženami v spoločnosti netvorí akýsi „prirodzený“, nemenný stav.

Pojmy pohlavia a rodu možno predbežne vymedziť nasledovne: Pojem pohlavia odkazuje na biologické rozdiely medzi mužmi a ženami, vzťahuje sa na rozdielnosť medzi jednotlivcami, ktorých zaraďuje do dvoch skupín, do dvoch binárnych kategórií. Rod je pojem, ktorý odkazuje na sociálne a kultúrne rozdiely a vzťahy medzi mužmi a ženami, ktoré sú spoločnosťou podmienené, kultúrne konštruované, tj. môžu sa meniť v čase tak v rámci jednej kultúry, ako aj

medzi kultúrami. Rod je vytváraný, konštruovaný daným stupňom vývoja a charakteru sociálnych vzťahov medzi ženami a mužmi.

Takáto predbežná charakteristika si vyžaduje ďalšie rozvinutie a upresnenie. Pojem rodu bol pôvodne vyzdvihnutý v kontexte psychoanalytického a psychiatrického diskurzu, a to hlavne v kontexte výskumu sexuálneho správania, kde slúžil predovšetkým na označenie psychologicky a kultúrne podmienenej i manifestovanej maskulinity a femininity ako súboru charakteristík nezávislých od biologického pohlavia. V rámci takto orientovaného skúmania, ktoré preukázalo absenciu univerzálnej priamej súvislosti medzi biologickými charakteristikami na jednej, a vzorcami správania na druhej strane, došlo k rozlíšeniu pohlavia ako biologickej a rodu ako psychologicko-behaviorálnej, sociálnej a kultúrnej kategórie (pozri A. OAKLEYOVÁ, 2000). Uvedené rozlíšenie zároveň poslúžilo pre viaceré feministické teoretičky ako východiskový bod ich vlastného skúmania rozdielov a vzťahov medzi pohlaviami ako rodových vzťahov, t.j. ako rozdielov a vzťahov sociálne a kultúrne utváraných. Teoretičky rodu však svoju pozornosť nezamerali len na psychologické a behaviorálne charakteristiky, ale upozornili aj na skutočnosť, že vzťahy medzi rodmi sú historicky podmienené a v moderných spoločnostiach aj politicky a mocensky regulované. Použitím tejto terminológie, zavedením termínu „rod“ feministky chceli vyjadriť presvedčenie, podľa ktorého kultúrou etablované asociovanie istých typov správania so ženami, resp. s mužmi je takisto vecou sociálnej konvencie, ako je vecou konvencie napr. gramatický rod. Dištinkcia medzi pohlavím a rodom bola tak namierená proti predpokladu esenciálnej odlišnosti medzi ženou a mužom a stala sa zaužívaným teoretickým a konceptuálnym nástrojom na vyjadrenie názoru, podľa ktorého odlišné postavenie žien a mužov v sieti sociálnych vzťahov nie je dôsledkom ich biologických, fyziologicko-anatomických odlišností, nie je dôsledkom ich „prirodzenosti“.

Rozlíšenie pohlavia (sex) ako prírodou daného a **rodu (gender)** ako sociálne konštruovaného začalo tak operovať v rámci feministickej teórie v priestore, roztvorenom slávnym výrokom S. de Beauvoirovej „Ženu sa nik nenarodí: stáva sa ňou“ (S. de BEAUVOIROVÁ 1967, II. zv., s. 5) a zohráva kľúčovú úlohu vo feministických diskusiách, ale aj vo feministickom výskume i politike od začiatku 70-tych rokov. Oproti „biologickému“ pohlaviu sa rod začal vysvetľovať ako to, čo utvára „mužskosť“ a „ženskosť“, resp. maskulinitu a femininitu v konkrétnych historických a spoločenských podmienkach a čo nemožno vysvetliť ani odvodiť od takých rozdielov medzi mužmi a ženami, ktoré sa tradične chápali ako prirodzené či dané úlohou ženy v procesoch ľudskej biologickej reprodukcie.

Sústredenie pozornosti na problematiku rodu zo strany feministických autoriek bolo motivované okrem iného aj potrebou artikulácie náhľadu, podľa ktorého subordinované postavenie žien v spoločnosti nie je dôsledkom ich „prirodzených“ vlastností či reprodukčnej schopnosti a ani sa nedá ospravedlňovať poukazovaním na „biologicky determinované“ črty „druhého pohlavia“. Vo svetle týchto výskumov sa ukázalo, že akékoľvek pokusy odvodiť z anatomických rozdielov medzi mužmi a ženami bipolárny model charakterových, behaviorálnych, kognitívnych či morálnych črt a pomocou nich vysvetľovať, zdôvodňovať či ospravedlňovať asymetrické rozdelenie moci a subordinované spoločenské postavenie žien sú nielen politicky nesprávne, ale aj teoreticky neudržateľné. Zároveň kategória rodu začala fungovať ako účinný teoretický nástroj, pomocou ktorého bolo možné opísať a preskúmať socio-kultúrne mechanizmy produkcie i reprodukcie ženských (mužských) rolí, stereotypov, skúseností a identít.

Americká filozofka J. Flaxová, v tejto súvislosti upozorňuje, že štúdium vzťahov medzi rodmi zahŕňa prínajmenšom dve roviny analýzy: v jednej vystupuje rod „ako istý myšlienkový konštrukt alebo kategória, ktorá nám pomáha pochopiť zmysel konkrétnych sociálnych svetov a histórie“ a v druhej „ako sociálny vzťah, ktorý je súčasťou ... všetkých ostatných sociálnych vzťahov a aktivít“ (J. FLAX, 1990, s. 46). O takéto chápanie rodu sa opiera aj epistemologická a metodologická požiadavka uplatniť rodovú perspektívu nielen pri filozoficko-teoretickej reflexii alebo empirickom výskume fenoménov, tradične alebo aj aktuálne spájaných so životom a skúsenosťami žien (napr. materstvo, rodina, výchova detí), ale aj pri analýze mnohých ďalších

sociálnych fenoménov, vzťahov a aktivít. Ak vychádzame z toho, že „vzťahy medzi rodmi sú... konštitutívnym momentom všetkých aspektov ľudskej skúsenosti“ (J. FLAX, 1990, s. 40), kategória rodu poskytuje dôležitý nástroj interpretácie (osobnej či skupinovej) skúsenosti.

Ku konceptuálnemu rozlíšeniu medzi pohlavím a rodom prispeli aj niektoré feministické teoretické výskumy zamerané na problematiku formovania osobnej identity a ktoré - najčastejšie vychádzajúc z psychoanalytických východísk - vysvetľovali psychosociálne procesy utvárania rodovej identity. Hlavný dôraz kládli na to, že procesy socializácie, v ktorých sa utvára osobná identita človeka, prebiehajú u chlapcov ako u dievčat odlišným spôsobom. Tieto teórie poukázali na to, že v dôsledku odlišnosti procesu socializácie a formovania identity ženy sa vyznačujú inými, od mužov sa odlišujúcimi psychologickými a kognitívnymi štruktúrami a tak smerovali k potvrdeniu inakosti ženy, ktorá je podmienená výchovou, procesmi socializácie a utvárania osobnej (rodovej) identity. Závery o inakosti, nech už sú akokoľvek nejednoznačné a možno aj diskutabilné, poukázali aj na ďalší dôležitý moment, t.j. na skutočnosť, že do obsahov pojmov mužskosti a ženskosti sú sociálne etablované očakávania, kultúrnou tradíciou potvrdzované normy a ideológie premietnuté v oveľa väčšej miere, než sa tradične predpokladalo.

Feministické filozofky začali používať kategóriu rodu, aby zdôraznili, že byť ženou neznamena len mať istý typ tela, istú anatómiu, hormonálne vybavenie, atď. Tato kategória, ako sa viaceré nazdávali, môže slúžiť ako argumentačná báza pri odmietnutí jednej - biologickej, pohlavnej - diferencie, ktorá sa tradične považovala za esenciálnu, a zároveň vedie k zviditeľneniu inej - sociálnej, kultúrnej, politickej a mocenskej - diferencie.

Podľa S. Hardingovej rod ako základný pojem feministického teoretického arzenálu možno pochopiť v jednote jeho troch aspektov, a to rodového symbolizmu, rodovej štruktúry a individuálneho rodu, ktoré odkazujú na tri procesy, ktorými sa rod v spoločnosti prejavuje a ktorými je produkovaný. Rod: 1. je výsledkom priraďovania rodových metafor rôznym dichotómiám, ktoré majú máločo spoločného s pohlavnými rozdielmi, 2. je dôsledkom uplatňovania týchto dualizmov v procesoch organizácie sociálnych aktivít (napr. deľby práce medzi rôzne skupiny ľudí) a je 3. formou spoločensky konštruovanej individuálnej identity. Referenty všetkých troch významov maskulinity a femininity sa líšia od kultúry ku kultúre (S. HARDING 1986, s. 17, 18), teda tri aspekty rodu - symbolický, inštitucionálny, individuálny aspekt - sú navzájom prepojené.

Dôležité je zdôrazniť, že rod – popri individuálnej rovine – operuje aj v rovine symbolov a v rovine organizácie sociálneho života, t. j. funguje ako istý organizujúci princíp, každá spoločnosť predpisuje svojim členom isté vlastnosti, vzorce správania a vzájomnej interakcie v závislosti od toho, či sú muži alebo ženy. Tieto predpisy sú zakotvené v spoločenských inštitúciách, ako je hospodárstvo, trh práce, politický systém, vzdelávanie, usporiadanie rodiny. Inštitucionalizované vzorce rodovej diferenciácie sú niekedy súhrnne označované ako **system pohlavia/rodu** (sex/gender system) alebo ako rodový systém: spôsob chápania a organizácie rodu v danej spoločnosti, ktoré spätne pôsobia ako organizačný princíp a kontrolný mechanizmus individuálneho a kolektívneho správania. Pomocou kategórie rodu sa tak odhaľuje súbor sociálne etablovaných, ale aj politicky regulovaných očakávaní a kultúrnych symbolov, ktorými sa zabezpečí reprodukcia „ženských“ a „mužských“ charakteristík, stereotypov a deľby práce; pomocou nej sa teda artikuluje a analyzuje sociálna, kultúrna a politická diferenciacia. Práve vo svetle tejto kategórie môžeme napr. identifikovať prevládajúce predstavy o ženách a mužoch ako rodové stereotypy, naše očakávania a spôsoby uvažovania ako takými stereotypmi sprostredkované a ovplyvňované.

3.2. Rodová dimenzia socializácie

Každá kultúra disponuje určitým súborom hodnôt, noriem, obrazov a očakávaní, ako by mali členovia jej spoločnosti vyzeráť, správať sa, myslieť, cítiť, konať a každá spoločnosť sa usiluje tento súbor odovzdávať mladším generáciám a vytvárať tak istú hodnotovú kontinuitu, ktorá by mala zaručovať relatívnu spoločenskú stabilitu. Socializácia je proces, v ktorom si jednotlivci od najútlejšieho detstva tieto kultúrne súbory osvojujú a vlastným životom reprodukujú. Súčasťou

tohto komplexného súboru sú aj isté normy, obrazy a očakávania, ktoré súvisia s rodom jedinca, s rodovou identitou, rolou a podobne - v danom prípade hovoríme o rodovej socializácii. Deti sú od mala vystavované rodovým vzorom, signálom najrôznejšej intenzity a najrôznejšieho druhu, prostredie malého dieťaťa nie je rodovo-neutrálne, takže medzi jeho prvé skúsenosti patrí skúsenosť, že ľudia sa delia na osoby mužské a ženské, že tieto sa navzájom líšia nielen vzhľadom, ale aj obliekaním, spôsobmi správania a pod. Rodová socializácia predstavuje celoživotný proces, nemožno ju obmedzovať len na rané fázy osobnostného vývoja, aj keď v tomto období sa kladú jej základy.

V spoločnosti charakterizovanej rodovou nerovnosťou a nespravodlivosťou predstavuje socializácia veľmi účinný mechanizmus reprodukcie tejto nerovnosti a nespravodlivosti, obe nachádzajú podporu nielen vo vonkajšom prostredí (hovoríme o objektívnych - štrukturálnych faktoroch súvisiacich s mocenskými vzťahmi medzi rodmi v danej spoločnosti), v rodových stereotypoch ukotvených v spoločenskom vedomí i v spoločenských praktikách, ale aj v istých individuálnych (vnútorných, subjektívnych) bariérach, blokádach v podobe pocitov menejcennosti, neschopnosti, ktoré hatia jedincov slobodný vývin, vplývajú na jeho voľbu životnej dráhy tým, že sa ho usilujú vtiesnať do úzkeho rámca zadaného tradičnými rodovými obrazmi a stereotypmi. Je zrejmé, že v patriarchálnej spoločnosti budú tieto bariéry a blokády pôsobiť oveľa viac na utváranie a vývin žien, pretože spektrum ich tradičných vzorov životných dráh je užší, no mimo limitujúceho pôsobenia týchto bariér sa neocitnú ani muži, pretože aj tí sú vykázaní spravidla len do jednej roly (v bežnom vedomí je to rola "živiteľa").

Socializáciou sa v človeku od mala upevňuje presvedčenie, že jestvujúce rodovo-diferencované vzory správania, typy myslenia, videnia skutočnosti, spôsoby konania, zvyky, obrazy rolí a pod. sú správne. Argumentuje sa pritom jednak ich biologickou determináciou (sú "dané", nemenné), jednak odvolávaním sa na overenie tradíciou, dlhovekou skúsenosťou. Rodová socializácia, ktorou sa "dedia" zaužívané obrazy mužskosti/ženskosti, ich rolí, či obrazy vzťahov medzi rodmi, môže prebiehať: a/ cieľavedome, zámerne, t.j. rodičia, škola či iné inštitúcie programovo a systematicky odovzdávajú deťom presné rodovo-diferencované vzorce správania, odievania, značne rigidnými mechanizmami podporujú primerané správanie, prípadne vykonávajú sankcie v prípade neprimeraného správania detí; b/ mimovoľne, t.j. pôsobenie vzorov, spôsoby podpory, resp. nesúhlasu s dodržiavaním rodových noriem sú menej rigidné, mechanizmy kontroly majú skôr charakter náznakov.

Vzhľadom na generačné vzťahy je dôležité uvedomiť si, že rodová socializácia prebieha jednak medzi odlišnými generáciami (intergeneračná rovina), jednak vnútri jednej a tej istej generácie (intrageneračná rovina), pričom, ako sa ukazuje, pôsobenie v rámci druhej je výraznejšie: na rodovo-diferencované správanie chlapcov a dievčat má veľký vplyv to, ako je akceptované a hodnotené vrstovníkmi/vrstovníčkami (J. ARCHER - B. LLOYD, 2000, s. 51 a n.). Cieľom výchovy je v oboch prípadoch bezkonfliktné fungovanie rodovo diferencovanej deľby práce, bezproblémové osvojenie rodových identít a rolí. V procese socializácie, v ktorom sa reprodukovujú kultúrne pomery a vzory panujúce v danej spoločnosti (vrátane rodových vzorov a vzťahov) a v ktorom si jedinec vytvára (aj) svoju rodovú identitu, sa dieťaťu od útleho veku sprostredkujú hodnotové predstavy vplývajúce na vznik a rozvoj jeho osobnosti. Ani vzhľadom na hodnotové preferencie nie je proces socializácie rodovo-neutrálny, dieťaťu sa ním sprostredkujú rodovo-diferencované vlastnosti, ktoré sa pokladajú (v danej kultúre, spoločnosti) za vzorové, resp. za žiaduce. Rodovú identitu môžeme chápať inkluzívne (v zmysle "patríť niekam" - t.j. k jednému rodu) a exkluzívne (v zmysle "nepatriť medzi iných" - t. j. k druhému rodu). Rodová identifikácia rozdeľuje a usporadúva jedincov do dvoch oddelených kategórií, pričom rozdiel medzi týmito kategóriami sa spravidla maximalizuje, zatiaľ čo vnútri jednej kategórie sa minimalizuje, v druhom prípade môžeme dokonca hovoriť o istej tendencii k homogenizácii vnútri rodu. Táto homogenizácia (ide o homogenizáciu "podstatných vlastností", ktoré by mali charakterizovať každého "správneho"/ "pravého" muža či každú "správnu"/ "pravú" ženu), sa má dosahovať internalizáciou vzorov mužskosti a ženskosti, ich

stereotypizáciou. Rodové stereotypy - podobne ako každý iný typ stereotypov - sa vyznačujú veľkou zotrvačnosťou, spravidla sú v osobnosti pevne zakorenené, podporované skôr emocionálne ako intelektuálne, a je potrebná mnohonásobne opakovaná zreteľne odlišná (a zreteľne kriticky zreflektovaná) skúsenosť na to, aby sa dosiahla ich zmena, ich oslabenie či nalomenie. Proces socializácie, ak jeho súčasťou nie je výchova ku kritickému myslieniu, v istom zmysle otupuje zmysel pre rozpoznávanie pozitívnych prvkov v danom kultúrnom systéme od prvkov negatívnych. Socializáciou sa totiž zároveň identifikujeme s istým kultúrnym rámcom (čo je pre človeka veľmi dôležité), na strane druhej, touto identifikáciou strácame od tohto rámca dištanc, a tak môžeme strácať aj rozlišovaciu schopnosť, schopnosť odhaľovať vo vlastnej kultúre (aj) rodové stereotypy, predpojatosti, a tak i schopnosť brániť sa proti nim, resp. sa od nich oslobodzovať.

To, ako a akú rodovú identitu si začne dieťa vytvárať v útlom veku, je veľmi dôležité pre celý jeho ďalší život, pretože osvojené súbory hodnôt, noriem, predstáv - ako základy pre ďalšie dotváranie tejto identity - môžu spolupôsobiť v procese získavania (fixácie) istej spoločenskej pozície, pri utváraní životných projektov, profesionálnych i súkromných ambícií, pri utváraní partnerských (ako aj iných) vzťahov, môžu teda veľmi výrazne ovplyvniť jeho životnú dráhu, a taktiež jeho sebahodnotenie, pocity spokojnosti/nespokojnosti s vlastným životom.

V súčasnosti existuje viacero druhov teórie rodovej identifikácie/identity, ako najrozpracovanejšie sa v odbornej literatúre často uvádzajú: **psychoanalytická teória, teória sociálneho učenia a kognitívno-vývojová teória.**

K najznámejším **psychoanalytickým teóriám** patrí Freudova teória identifikácie, Freud rozlišuje viacero štádií identifikácie, ktorým tu nebudeme venovať pozornosť, z nášho pohľadu je dôležité, že podľa Freuda je identifikácia rodovo špecifická, kľúčovým okamihom v identifikácii chlapcov je "kastrovačná úzkosť", v dôsledku ktorej sa chlapec usiluje osvojiť si vlastnosti a spôsoby správania otca, pretože sa mu chce čo najviac podobať. U dievčat je podľa tejto teórie kľúčovým stavom "závisť penisu", od ktorej sa vraj potom vyvíja pocit závislosti voči chlapcom, pocit vlastnej nedokonalosti, opovrhovanie "kastrovanými ženami".

Je to teória očividne protizenská, diskriminačná, podporujúca pocit ženskej menejcennosti, nie div, že sa stretla s kritickými reakciami. Viacerí psychoanalytici teoretici a teoreticky kritizujú Freuda napríklad za esencializmus, t.j., že chápe rodovú identitu ahistoricky, ako niečo mimo konkrétnej kultúry, mimo konkrétneho spoločenského kontextu (mocenských štruktúr, vzťahov dominancie a pod.). K najznámejším feministickým koncepciám socializácie kriticky nadväzujúcim na psychoanalytické teórie je koncepcia Nancy Chodorovej, freudovské a lacanovské názory na utváranie rodovej identity z feministickej perspektívy prehodnocuje vo svojich prácach Juliet Mitchellová. **Teória sociálneho učenia** vysvetľuje utváranie identity prostredníctvom viacerých mechanizmov "učenia", ktorými si dieťa osvojuje existujúce vzory, prijíma (súhlasné alebo nesúhlasné) signály zo spoločenského a kultúrneho prostredia. Kritici vyčítajú tejto teórii najmä to, že socializáciu vníma ako jednosmerný proces, v ktorom dospelí - odovzdávatelia vzorov, modelov - vystupujú ako aktívni formovatelia detí a deti ako viac-menej pasívni prijímatelia vzorov rodovej identity, rodového správania a pod. Východiskom **kognitívno-vývojovej teórie** sú práce Jeana Piageta a Lawrence Kohlberga. Základným princípom tejto teórie je princíp interakcie, podľa nej si deti aktívne osvojujú signály a informácie prichádzajúce od dospelých, tvoria si obraz o sebe a osvojujú si rodovú identitu ako dôsledok úsilia nájsť v sociálnom svete okolo seba istú usporiadanosť. Osvojovaním si rodových schém sa jednak zorientujú v sociálnom okolí, a jednak vtlačujú svojmu vlastnému správaniu rodové znaky, utvárajú si o sebe obraz ako o rodovej bytosti. Socializácia v tomto ponímaní predstavuje komplexný proces vzájomných (kolektívnych) interakcií jednak medzi deťmi a dospelými, a jednak medzi deťmi samotnými. Na niektoré momenty Kohlbergovej teórie kriticky nadväzuje feministická teoretička Carol Gilliganová, ktorá rozlišuje v závislosti od rodovo-diferencovaných typov socializácie a utvárania identity dva typy morálky, a to "morálku starostlivosti" a "morálku spravodlivosti" (C. GILLIGANOVÁ, 2001).

Prikláňame sa k chápaniu rodovej socializácie ako celoživotného interaktívneho procesu, ktorý sa začína hneď po narodení a ktorý prebieha na úrovni spoločenských inštitúcií a takisto na úrovni sociálnych praktík. Už sme si povedali, že dieťa sa nerodí do rodovo neutrálneho prostredia, všetky dôležité znaky prostredia (domáceho, školského, spoločenského) sú štrukturované v súlade s rodovo-diferencovanými obrazmi a následne aj očakávaniami, ktoré charakterizujú danú kultúru. Nakoľko rodovo-špecifické osobitosti (výchova istých vlastností, schopností, podnecovanie okolím, vplyv jeho očakávaní a pod.) sa zakladajú od najútlejšieho veku, veľmi ťažko možno hovoriť o vrozenosti, "prirodzenosti", "danosti" typických chlapčenských a dievčenských znakov. (U. SCHEU, 2000).

3.3. Rodová socializácia v rodine a v škole

Venujme najprv pozornosť osobitostiam typov interakcií rodičov s deťmi v závislosti od ich rodu, opierať sa pritom môžeme o viaceré zahraničné výskumy. Tieto poukazujú na význam a dôsledky taktilnej a konestetickéj stimulácie už v dojčeneckom veku a zaznamenávajú rodovo-špecifický prístup k novonarodenému dieťaťu. Ukazujú, že taktilná a kinestetická stimulácia nie sú u novorodencov a dojčiat mužského a ženského pohlavia rozdelené rovnako, matky pristupujú odlišne k dojčeniu chlapcov a dievčat, chlapcom sa venujú viac, pri dojčení sú tpeplivejšie, prispôbujú sa pomalšiemu tempu, rešpektujú rytmus detského organizmu (dojčenie trvá dlhší čas ako u dievčat). Výskumy zaznamenávajú aj odlišnú akustickú a vizuálnu stimuláciu zo strany matiek voči svojim synom a dcéram, tieto rodovo špecifické prístupy sa podieľajú na zakladaní rodových stereotypov. Ako referujú ďalšie výskumy, približne v piatom mesiaci nastupuje ďalšia dôležitá diferenciacia v oblasti výchovy k čistotnosti chlapcov a dievčat, matky sú v tomto ohľade oveľa prísnejšie k dcéram ako k synom, u dievčat sa už od malého veku predpokladá väčšia sebakontrola, disciplína, za jej porušenie sú prísnejšie karhané ako chlapci, s rastúcim vekom táto drezúra k čistotnosti a poriadnosti sa u dievčat ešte viac posilňuje (matka toleruje synovi, ak sa zašpiní pri hre, od dievčaťa však vyžaduje, aby si dávalo väčší pozor), tieto prístupy jednak sledujú uľahčenie práce vychovávajúcich osôb, jednak anticipujú neskoršie očakávania, pokiaľ ide o schopnosti žien: zodpovednosť za bližných, čistotnosť atd. (U. SCHEU, 2000, s. 34 - 36).

Rodovo špecifickú diferenciaciu možno zaznamenať aj pri výbere hračiek, a to už od dojčenského veku (spomenieme napríklad odlišné farby a tvary "mobilov" visiach nad postieľkou dievčat a chlapcov) - výberom hračiek a návodom, ako sa s nimi hrať, dospelí takisto podporujú u detí reprodukciu rodovo-diferencovaných vzorov správania. Rodičia či iné vychovávajúce osoby prejavujú očakávania, že dieťa sa bude (vzhlľadom na svoj rod) identifikovať so "správnou" hračkou (dievčatká s bábikami, s kuchynským riadom a pod., chlapci so stavebnicami, autičkami, dokonca so zbraňami) a ak sa tak nestane, vnímajú to ako signál, že s dieťaťom "čosi nie je v poriadku" a usilujú sa korigovať jeho rodovú identifikáciu (E. BELOTTI, 2000, s. 14 - 17). Odkazovať na prirodzené rozdiely medzi chlapcami a dievčatmi napríklad na základe toho, že "spontánne" siahnu za "typicky" chlapčenskou či dievčenskou hračkou, je teda veľmi pochybné, tieto odlišnosti sú do veľkej miery produktom rodovej socializácie, ktorá sa začína prakticky hneď po narodení. V hre sa istým spôsobom odráža sociálna skutočnosť a spätne hrou si deti utvárajú obraz o nej (aj o rodových rolách, o vzťahoch medzi rodmi v danej spoločnosti) a adaptujú sa na ňu. Odlišnosti v spôsobe hry chlapcov a dievčat (Erikson napríklad hovorí o inom type scén, o iných "priestorových konceptoch", interpretujúc ich ako dôsledky rozdielov anatómie, Kohlberg zistil isté odlišnosti pri pohybe v priestore u malých dievčat a chlapcov, tieto sú vo veľkej miere konštituované kultúrou, kultúrnymi - rodovo špecifickými vzormi, ktoré sa odovzdávajú deťom od dojčeneckého veku - napríklad povzbudzovaním chlapcov: "Ty musíš byť smelý, si predsa chlap!") Zaujímavá je aj analýza hier s pravidlami, pri ktorých sa posilňujú u dievčat a chlapcov odlišné vlastnosti (U. SCHEU, 2000.). Hra teda obsahuje isté konštituujúce momenty, jej zmyslom je sprostredkovať deťom od útleho detstva isté pravidlá regulujúce správanie medzi ľuďmi a aj isté vzory sociálnych (vrátane rodových) vzťahov, jednak v nej ide o reprodukovanie istých pravidiel (činností, vzťahov, rolí), jednak o prípravu na budúce životné/pracovné funkcie dospelých

mužov a žien. V tomto zmysle hra predstavuje "identifikčný tréning", cieleňú výchovu k rodovo špecifickým rolám a vzťahom (U. SCHEU, 2000).

Jedným z ďalších dôležitých faktorov rodovo-diferencovanej socializácie je škola, rodový rozmer socializácie je prítomný jednak v súbore poznatkov z určitých študijných predmetov či určitých zručností, ale aj v širšom pozadí hodnôt, predstáv, vzorov správania (vrátane komunikácie) či postojov, ktoré nie sú nikdy rodovo-neutrálne, no ktorým sa taktiež odovzdáva žiakom istá kultúrna správa o tom, čo sa od nich očakáva v závislosti od toho, či sú chlapcami alebo dievčatmi. Viaceré výskumy urobené v USA či západnej Európe poukazujú na fakt, že žiaci-chlapci komunikujú spravidla s učiteľmi (oboch rodov) častejšie ako žiačky, pútajú na seba ich väčšiu pozornosť, prejavujú v tejto komunikácii väčšiu odvahu alebo že dokonca samotní učitelia/učiteľky sa na chlapcov v triede obracajú s vyššími nárokmi, dávajúc im najavo, že od nich očakávajú vyššiu mieru samostatného, originálneho myslenia, tvorivejši prístup k riešeniu problémov.

Iným dôležitým nástrojom reprodukcie zjednodušujúcich obrazov rodovo-diferencovaných rolí a rodových stereotypov sú v škole učebnice a iné pomôcky, ktoré sa podieľajú na utváraní rodovej identity. Takto orientované výskumy už existujú aj u nás a potvrdzujú skutočnosť, že učebnice pre základné aj stredné školy podporujú reprodukciu rodových predpojatostí a stereotypov (M. ZÁBAVNÍKOVÁ, 2002).

Zaujímavé by bolo sledovať výskyt rodových predpojatostí a stereotypov nepriaznivých voči ženám, resp. faktorov podporujúcich ich existenciu na vysokých školách;- nie je zriedkavé, že aj tu sa objavujú nerovnaké očakávania voči študentkám a študentom, že sa spochybňuje intelektuálna kapacita študentiek na poli matematických či technických vied. K faktorom podporujúcim takéto stereotypy môžeme radiť napríklad aj nerovnaké zastúpenie mužov a žien v akademických funkciách a hodnostiach. Nemenej podnetným by bol výskum, ktorý by sa zamerával na rodovú diferencovanosť v súvislosti s pedagogickými metódami a vôbec štýlom pedagogickej práce vysokoškolských učiteľov/učiteľiek.

3.4. Rodové stereotypy: ich štruktúra a fungovanie

Každý/každá z nás sa v živote stretol s očakávaniami, ktoré boli rozdielne voči dievčatám/ženám a voči chlapcom/mužom a spájal sa s vžitou a všeobecne akceptovanou predstavou o ženskosti a mužskosti. Napríklad obraz „správneho muža“ najčastejšie tvoria vlastnosti ako schopnosť finančne zabezpečiť rodinu, samostatne sa rozhodovať, autorita doma a v rodine, podnikavosť, fyzická sila, túžba vyniknúť v práci, kým za špecificky ženské atribúty sa považuje schopnosť postarať sa o domácnosť, jemnosť, citlivosť k problémom druhých, príjemný vzhľad a krása (G. MESEŽNIKOV - M. IVANYŠTYN, 1999).

Položme si otázky, ktoré sa týkajú dôsledkov(reprodukovania) takýchto stereotypov pre mužov a ženy, pre spoločnosť. Pokúsme sa napríklad hľadať odpoveď na otázku, čo to znamená, keď sa jeden aspekt ľudskej skúsenosti, vlastnosti a činnosti pomenuje ako mužská a iný ako ženský? Alebo ako toto rozdielne označenie ovplyvňuje naše prežívanie života, spoločenské prejavy a hodnotenie *konkrétnych* mužov a žien?

Keď prejdeme od identifikovania a obsahovej stránky rodových stereotypov, s ktorými sa stretávame v každodennom živote, k **štruktúre rodových stereotypov**, môžeme zistiť isté invarianty tejto štruktúry. Za označením „toto je typicky mužské“ a „toto je typicky ženské“ nájdeme hlbší pôdorys, na základe ktorého:

1. obraz sveta je artikulovaný v **polaritách**: rozum/emócie, kultúra/ príroda, duch/ telo, racionálne/zmyslové, subjekt/objekt, verejnú/ privátne, aktívne/pasívne, atď.; 2. hranicamedzi týmito polaritami sú ostré a rigidné, pričom táto nepriechodnosť sa vymedzuje a uskutočňuje ako **negácia** (napr. racionálne a **ne**-racionálne), alebo logická úvaha **bud' – alebo**; 3. vzťah medzi polaritami nie je rovnocenný, symetrický či vzájomne recipročný, ale **nerovnocenný, asymetrický a hierarchický**, v ktorom jednému členu sa pripisuje dominantné postavenie a druhému členu podriadené či doplňujúce postavenie; 4. tieto páry pojmov majú tiež **rodové konotácie**, pričom "ženské" sa asociuje s prírodou, emóciami, telom, zmyslovým, objektom,

privátnym, starostlivosťou a je zaradené do toho zoskupenia, ktoré je v subordinovanom vzťahu k tomu, čo je zadefinované ako vyššie, dôležitejšie, určujúce, „prvé“.

Takýto spôsob uvažovania (patriarchálny konceptuálny rámec) si môžeme predstaviť ako istým spôsobom vybrúsenú šošovku, cez ktorú sa pozeráme na svet, a teda aj na vzťahy medzi mužmi a ženami. Vzťahy medzi rodmi (mužským a ženským) sa cez takúto „optiku“ javia ako silne polarizované, hierarchizované a nerovnocenné. Mužské a ženské roly sú príliš rigidne stanovené a kontrolované, neumožňujú pestrejšie a pružnejšie rozhodovanie a fungovanie jednotlivým príslušníkom oboch rodov. Prispôsobenie sa tomu, čo od nás požadujú jestvujúce polárne a hierarchicky utvorené hodnoty a vzorce správania, znamená v konečnom dôsledku reprodukciu stratégie rozdeľovania ľudí – mužov a žien - do dvoch antagonisticky nepriateľských táborov, pohŕdanie a znevažovanie femininnych hodnôt, resp. toho, čo sa spája so ženskosťou a ženou vôbec, posilnenie skôr dominantného typu než partnerského vzťahu medzi rodmi. (Z. KICZKOVÁ, 1998).

Takáto stratégia zakladá logiku dominancie (nadvlády a panstva) nad tým, čo je „iné“, pretože toto „iné“ je považované za „nižšie“, menejcenné, nedokonalé, nedostatočné, atď. Funkciou takéhoto typu myšlienkovvej konštrukcie (logiky panstva) je reprodukovať, zdôvodňovať a ospravedlňovať mocenské vzťahy dominancie a subordinácie. Takúto funkciu vykonávajú tie spoločenské štruktúry, ktoré podporujú tvrdenia, že: 1. muži sú norma a ženy výnimka, 2. muži sú nadriadení a ženy podriadené, 3. muži majú veľkú a ženy malú moc. A aj keď existujú dva spôsoby rodového bytia vo svete, v tomto prípade je jeden z nich považovaný za dominantný a ten diktuje normy, určuje pravidlá hry, formuje jazyk, vytvára a reprodukuje špecifické mocenské štruktúry vo verejnom a privátnom živote.

Predpoklady, ktoré založili dichotomický a hierarchický vzťah medzi mužským a ženským, sú predmetom skúmaní femistických filozofiiek. Cieľom ich analýz nie je otočiť poriadok týchto vzťahov, ale *sponchybnit'* ich vžitú usporiadanie. Ide tu o kritiku takého pohľadu na svet, ktorý používa rodové kategórie spôsobom, ochudobňujúcim pestrosť ľudského života a myslenia a deformujúcim ho na opozície a vzájomne sa vylučujúce protiklady. Vyúsťuje do neuznania iného ako plnohodnotne iného a vedie k obmedzeniam bez reciprocity. Simone de Beauvoirová v roku 1949 vo svojej slávnej knihe Druhé pohlavie napísala: „Žena vystupuje ako zápor, takže každé určenie znamená obmedzenie bez reciprocity.“ (S. deBEAUVOIROVÁ, 1967).

Rodovo-špecifická polarizácia je vytváraná prostredníctvom idealizujúcich opisov a znehodnocujúcich hodnotení. Príkladom idealizujúceho opisu môže byť predstava o materskej láske ako trvalej, nadčasovej „prirodzenosti“ každej ženy v každej spoločnosti, ako o podstatnej charakteristike ženskosti bez ohľadu na dobu a prostredie. Už stúpenkyňa liberálno-humanistického feminizmu Beauvoirová sa vyjadrovala za odmytologizovanie materskej role a vyzývala ženy k tomu, aby neakceptovali rodovo-špecifickú deľbu ako nejakú prirodzenú skutočnosť a nedali sa nasilu vohnať do pasívnych rolí. Odmietala biologické vysvetlenia a ženu nepovažovala za obeť biologického osudu, ale oveľa viac za obeť spoločenských podmienok, ktoré sa dajú zmeniť. Hoci pohlavie zadáva určitý spôsob existencie, žena by mala mať možnosť ju akceptovať alebo odmietnuť. V tejto tradícii pokračovala Elisabeth Badinterová, ktorá skúmaním dejín materského správania prišla k záveru, že materský inštinkt je mýtus a neexistuje nijaké univerzálne a nevyhnutné správanie matky, lebo materská láska neprichádza sama od seba. Materská láska ako cit nie je nevyhnutná (môže a nemusí existovať, vyniknúť a zaniknúť) a nie je výsadou žien. (E. BADINTEROVÁ, 1998).

Istým vysvetlením našej viery v prirodzenú materskú rolu/poslanie je odhalenie základného mechanizmu utvárania rodových stereotypov ako neustále štylizovaného opakovania predstáv o rozdieloch v mužskom a ženskom. Po nejakom čase vzniká presvedčenie a dojem niečoho prirodzeného, základného a nemenného. Niečoho, na čo sa môžeme spoľahnúť, čomu môžeme veriť, ale hlavne v intenciách čoho máme konať. Opakovaním rodových noriem dochádza k ich "sedimentácii" a tým k ich "stvrdnutiu", nemennosti. Tak sa vytvára sugestívna predstava "prirodzeného pohlavia", "skutočnej ženy", „prirodzeného materstva“.

3.5. Utváranie rodových stereotypov

Ako sa vytvoril spomínaný mechanizmus panstva, logika dominancie v modernej západnej spoločnosti? K problému sa priblížime skôr cez logiku moci než cez opis historických či sociálnych procesov. V pojmovej štruktúre moderného človeka *mužské* býva najčastejšie implicitne alebo explicitne stotožňované so všeobecným, s ľudským, s človekom vôbec. Takouto univerzalizáciou sa vytvorí zdanie rodovej neutrality, akejsi "bezrodovosti", akoby sa jednalo o „človeka vôbec“. "Mužské" sa vydáva za všeobecne ľudské. Ten, kto disponuje univerzálnym, resp. všeobecne – ľudským, má súčasne oprávnenie disponovať mocou a otvára si možnosť ovládať, kontrolovať, riadiť a uplatňovať vzťahy panstva a moci nad tým, čo sem nepatrí, čo je iné, čo je zo všeobecného vylúčené.

Koncepcia rodovej neutrality sa stala predmetom kritiky zo strany feministickej filozofie. Podľa nej okupácia všeobecného (ľudského) mužským je príčinou zachovávanie rodovo-špecifického systému nadvlády, je krokom k legitimizovaniu asymetrickej a hierarchickej povahy vzťahov medzi rodmi. Napriek tomu, že existuje rozdielnosť rodov, dva spôsoby vzťahu k svetu a k sexualite, rôznosť skúseností, ženy sa musia začleniť (stať sa doplnkom) a prispôbiť vládnucej mužskej kultúre. Odpoveď na otázku, aký je mechanizmus logiky dominancie, znie: Dochádza k nej univerzalizáciou parciálneho, t. j. univerzalizáciou maskulínnych predstáv. Niektoré feministické autorky preto považujú za spôsob boja proti takýmto dôsledkom univerzalizácie mužského priznanie rodovej špecifickosti a odbúranie rodovo neutrálnych vyhlásení typu: na pohlaví nezáleží; nám ide o všeludské, o človeka vôbec. Možnosť zabrániť vytváraniu ambícií na panstvo vidia niektoré v tom, že žiadne parciálne rodovo - diferencované myslenie si nebude nárokovať na všeobecnosť a nebude svoju parcialitu zakrývať a zamlčovať. Logika dominancie bola vytváraná esencionalizáciou „typicky ženských“ vlastností. Zovšeobecnením vlastností ako emocionalita, empatia a vzťahovosť a ich označením za „prirodzené vlastnosti žien“, došlo k ich *esencionalizácii*; k predstave, že tvoria podstatu ženy (vôbec). Nechápu sa ako kultúrne, sociálne a historicky formované a podmienené, ale ako preurčené biologickou špecifickosťou, pohlavím.

Rodové stereotypy organizujú a usmerňujú náš duchovný, sociálny, symbolický svet a oblasť našej komunikácie. Zabezpečujú reprodukciu mužských a ženských charakteristík, obrazov, symbolov a delby práce medzi rodmi. Ovplyvňujú formovanie schopností a záujmov a pôsobia až do hĺbkových dimenzií (podvedomých) psychických štruktúr. Prelamovanie rodových stereotypov je dôležité a vyžaduje: spochybňovanie tých modelov myslenia, ktoré plnia vylučujúcu a hierarchickú úlohu; pochopenie, že pre dosiahnutie rovnosti rodov nestačia len politické a právne zmeny, formálne garantujúce rovnosť príležitostí, ale je potrebná dekonštrukcia celého patriarchálneho systému; tematizovanie (nanovo) a pomenovávanie ženskosti a mužskosti v ich rôznorodosti, uvažovanie o nich z iného uhla pohľadu; vnímanie štruktúry a fungovania mocenských vzťahov a používanie monitorovania, ako aj analyzovania rôznych foriem diskriminácie.

Prelamovaním rodových stereotypov sa sleduje individualizácia; mnohé ženy sa totiž nevnímajú ako indivíduá, a ak sa neuznávajú ako indivíduá, potom ani nedisponujú kompetenciou, aby samy určovali svoje životy. Chcú sa len vyrovnáť s mužskou realitou, úspešne sa jej prispôbiť, ide však o to, aby nerezignovali na vlastné bytie podľa svojich predstáv, túžob a záujmov.

Podstatné pojmy a myšlienky

Pojem pohlavia odkazuje na biologické rozdiely medzi mužmi a ženami, vzťahuje sa predovšetkým na rozdielnosť medzi jednotlivcami. Rod je pojem, ktorý odkazuje na sociálne a kultúrne rozdiely a vzťahy medzi mužmi a ženami, ktoré sú spoločnosťou podmienené, kultúrne konštruované. Rod je vytváraný daným stupňom vývoja a charakterom sociálnych vzťahov medzi ženami a mužmi. Socializácia zahŕňa aj rodové aspekty, v procese rodovej socializácie sa reproduktujú isté charakteristické, v danej spoločnosti žiaduce vzory správania a rodových vzťahov. To, čo sa pokladá za "biologicky dané", "prirodzené" je vo veľkej miere konštituované kultúrou, odovzdaním a

osvojovaním súboru rodovo špecifických hodnôt, predstáv, vzorov, stereotypov v procese výchovy. Rodové stereotypy sú zjednodušené, nerealistické obrazy „mužskosti“ a „ženskosti“, idealizované a očakávané vzory, ktoré nás sprevádzajú vo všetkých oblastiach života. Svojou bezprostrednou reprodukciou utvárajú zdanie prirodzenosti, ich prelamanie môže viesť k rozšíreniu priestoru pre sebarealizáciu mužov a žien.

Zoznam použitej literatúry:

Gjuričová, Š.: Konstrukce gender: maskulinita a femininita z odlišných perspektív. In: Věšíňová-Kalivodová, E. a Maríková, H.(ed.): Společnost žen a mužů z aspektu gender. Nadace OSF, Praha 1999.

Harding, S.: The Science Question in Feminism. Cornell University Press, Ithaca and London 1986.

Flax, J.: Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory. In: Nicholson, L. J. (ed): Feminism/Postmodernism. Routledge, 1990.

Oakleyová, A.: Pohlaví, gender a společnost. Portál, Praha 2000. str. 121-131.

Archer, J. - Lloyd, B.: Výchova chlapcov a dievčat. In: Aspekt 1/2000.

Mitchell, J.: Úvod I ke knize “Ženská sexualita: Jacques Lacan a Freudova škola” . In: Oates-Indruchová, L. (ed.): Dívčí válka s ideologií. Klasické texty angloamerického feministického myšlení. Praha, Slon 1998.

Gilliganová, C.: Jiným hlasem. O rozdílné psychologii žen a mužů. Praha, Portál 2001.

Scheu, U.: Nenarodíme sa ako dievčatá, urobia nás nimi. In: Aspekt 1/2000.

Gianini Belotti, E.: Hra, hračky a detská literatúra. In: Aspekt 1/2000.

Zábavníková, M.: Ženy a muži podľa učebníc. Interný materiál Občianskeho združenia Eset, Bratislava.

SLOVENSKO 1998-1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Editori: Grigorij Mesežnikov a Michal Ivantyšin, Inštitút pre verejné otázky, Bratislava 1999.

Kiczková, Z.: Subjekt v pohybe, In: ASPEKT 1998, číslo 1.

de Beauvoirová, S.: Druhé pohlavie, Bratislava 1967.

Badinterová, E., Materská láska, Od 17.storočia po súčasnosť, Aspekt 1998.